

המחשבה הלקסיקלית-פוליטית ולשון לרע של עדי אופיר

גיליון מיוחד

גיליון זה של מפתח הוא הגיליון הראשון שרואה אור אחרי יציאתו לגמלאות של פרופסור עדי אופיר. עדי היה העורך המייסד של כתב העת, והקים את קבוצת הלקסיקון למחשבה פוליטית במרכז מינרבה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב שבמסגרת פעילותה מתפרסם כתב העת ומתקיימת סדרת הכנסים הלקסיקליים למחשבה פוליטית ביקורתית. יציאתו של עדי לגמלאות כלל אינה פרישה: הוא ממשיך לחקור, לכתוב, לפרסם וללמד (במרכז קוגוט למדעי הרוח באוניברסיטת בראון), לשמש כעורך האחראי של מפתח, ולקיים קשרים מחקריים וחבריים עם חברי מערכת כתב העת, חברי קבוצת הלקסיקון למחשבה פוליטית ואנשי מרכז מינרבה למדעי הרוח. למרות כל זאת, ואולי דווקא בשל כך, מצאנו לנכון לציין את פרישתו של עדי ולבטא את החוב העצום שחבים לו מערכת כתב העת, אנשי מרכז מינרבה למדעי הרוח וכל מי שנטלו חלק כלשהו בפרויקט הלקסיקלי-פוליטי לאורך השנים, ולהקדיש לו ולעבודתו את הגיליון המיוחד שלפניכם.

שישה מתוך עשרת המאמרים בגיליון – "אסון ללא אסון", "העולם הזה", "הצדקה", "זיקה מולדת", "מאבק משותף" ו"ספרות בקול הקורבן" – מבוססים על הרצאות שהוצגו לראשונה בכנס הלקסיקלי ה-12 למחשבה פוליטית ביקורתית, שהתקיים באוניברסיטת תל אביב בינואר 2015. יומו השני של הכנס הוקדש לחשיבה מחודשת על ספרו של עדי, לשון לרע: פרקים באונטולוגיה של המוסר, במלאת 15 שנים לפרסומו.¹ לשון לרע הציע קו מחשבה מוסרי-פוליטי מקורי שביקש להחליף את ההתמקדות המסורתית של האתיקה המערבית בשאלה על אודות הטוב ובחיפוש אחר דרכים לזהותו, לטפחו ולהרבותו, ולהציב במקומה מחשבה אתית ביקורתית שעניינה המרכזי הוא "רעות" – דהיינו דברים מרעים, פוגעים ומעוולים, שאינם אידאיים אלא יש להם קיום ממשי בעולם – וכפועל יוצא זוהי מחשבה שתכליתה המרכזית היא חיפוש דרכים שונות לצמצם סבל ולמנוע אובדן ונזקים מיותרים.

מעבר לחידוש הפילוסופי, האונטולוגי, האתי והפוליטי שמגולם בהיפוך היוצרות התיאורטי הזה, לשון לרע מטרים במידה רבה את הפרויקט הלקסיקלי-פוליטי בכללותו. כל פרק בספר נושא כותרת מושגית ("היעלמות", "אובדן", "נזק", "נוכחות", "ריגוש", "סבל", "רעות", "רוע"), ורבים מהפרקים נפתחים בתשובה מפורשת לשאלה היסודית של הפרויקט הלקסיקלי-פוליטי: "מהו x?". גם בדיונים שנפרשים בדפי הפרקים מתבררים מושגים רבים ומגוונים ("זמן", "בעיה", "פיצוי", "תרגום", "עדות", "רוויה", "מגע", "אדישות", "חירות" ועוד ועוד). בהקדמה לתרגום האנגלי של הספר (שהתפרסם בשנת 2005, באמצע התקופה שבין פרסום לשון לרע לפרסום הגיליון הראשון של מפתח) התייחס עדי ליצירת "מאגר מושגים" כאל אחת מתכליותיו של הספר.²

דברי פתיחה

ההבדל הפורמלי העיקרי בין "מאגר המושגים" שמתקיים בלשון לרע ובין הלקסיקון שמתהווה ונאסף בגיליונות מפתח הוא שבעוד האחרון מאורגן על פי סדר אלפביתי שאין בו היררכיה מכוונת וקשרים תמטיים שנקבעו מראש, הראשון הוא לקסיקון טלאולוגי שנערך בכוונת מכוון, כך שהמושגים המובחנים שנדונים בו מתחברים לכדי שרשרת שבה כל מושג תלוי במשנהו בדרך לאפיון והנהרה של המושג המרכזי של הספר: "רוע". ההתמקדות התמטית הזאת מקבלת ביטוי ונחקרת בעמודים שלהלן דרך עבודות האמנות הפלסטית והווידיאו שאצר אודי אדלמן סביב המושג "פני הרוע", הממחישות את המתח בין טיבן של הרעות לבין האופן שבו הן נראות ונחוות, בעיקר בכל הנוגע לפניו של מבצע הרוע או של מי שמרעם לו. השאלות הפוליטיות שכרוכות במעשה הלקסיקלי והשאלות המושגיות והלקסיקליות שקשורות למחשבה על הפוליטי נדונות להלן במאמרו של עדי "הגדרה", שבוחן את הקשרים בין ההגדרה הפילוסופית לבין האופן שבו המעשה הפילוסופי נטוע בסביבה העירונית.³

כפי שצוין לעיל, חלק הארי של הגיליון הנוכחי מורכב ממאמרים מקוריים, המציעים בחינה לקסיקלית-פוליטית מפורשת של הגדרה, של רעיון או של טיעון הקשורים לעבודה המושגית שנעשית בלשון לרע, בין שבאמצעות דקונסטרוקציה של מהלך שמוצע בספר עצמו, ובין שבאמצעות דיון השוואתי או צירופם של הוגים, דיסציפלינות ושיח חדשים לדיון.

ב"אסון ללא אסון" חושפת רונית פלג קשרים מושגיים ופוליטיים בין ההתמקדות המוסרית של לשון לרע ב"אזורים מוכי אסון" לבין מחשבתו של מוריס בלאנשו, ובפרט מבנה ה"ללא x" הייחודי שעומד בבסיסה; מאמרו של אדם אבולעפיה מתמקד בצירוף המושגי "העולם הזה", שמופיע פעמים רבות בלשון לרע, אך לא זוכה שם לפירוש ופענוח פילוסופיים מפורשים ומלאים. אבולעפיה משלים את הפער הזה באמצעות חיבור בין "העולם הזה" ו"העת הזאת", ומציע לראות בחיבור הזה בסיס מושגי לתורת מוסר אימננטית שמציבה את העולם כמושא עליון של דאגה מוסרית; נווה פרומר מעלה הצעה נוספת להשלמת חוסר מושגי ביחס למהלך מרכזי של לשון לרע, וטוען שקריאה בספר לאור המושג "הצדקה" עשויה לאפשר לו לשרת טוב יותר את התכלית המוסרית, את התכלית האונטולוגית ובמובנים מסוימים גם את התכלית הלקסיקלית שעליהן הוא מצהיר; מילי מאסס מחילה מהלכים מושגיים וטיעוניים שמופיעים בלשון לרע על שאלות עקרוניות שנוגעות לתחום האימוץ, והמושגים "אובדן" ו"פיצוי" שמרכזיים לספר מנחים את הצעתה לצרף אל הביטוי השגור "קשר דם" את המושג "זיקה מולדת"; באמצעות המשגתו של "מאבק משותף", שאינו מופיע בלשון לרע, ענת מטר רותמת את המהלך האתי-פוליטי הייחודי של הספר למחשבה משותפת חדשה על דיונים פילוסופיים-היסטוריים הנוגעים ליחסם של קאנט, של לוינס ושל ליוטאר לשאלת החובה המוסרית מחד גיסא, ולסוגיות פוליטיות עכשוויות הנוגעות למאבק, התנגדות והתקוממות כנגד רוע ורעות מאידך גיסא; מאמרה של שירה סתיו על המושג "ספרות בקול הקורבן" מנתח את המעשה הספרותי של היוצרת הישראלית שז בויקה לכמה מושגים מרכזיים מלשון לרע, כדי לדון באפשרות לראות את בביטויי העוולה של הקורבן ספרות ראויה ולקבל אותם באופן שאינו מטשטש את עמדתו ואת קולו של הקורבן ככזה; למאמרים אלה, שכאמור הוצגו לראשונה כהרצאות בכנס הלקסיקלי ה-12 למחשבה פוליטית

ביקורתית, מצטרף מאמרה של מיכל גבעוני, שמחליץ מלשון לרע ביקורת על המובנים השגורים של "ציבור" ו"קוסמפוליטיות" כפי שהם עולים מעבודתם של בק ושל הרדט ונגרי, ומציע תחת זאת מושג חדש: "ציבורים קוסמפוליטיים".

אל כל אלה נוסף תרגומם של אורי לנדסברג ולין חלוזין-דברת לערך "אני" שחיברו אטיין בליבר ואחרים עבור אוצר המילים האירופי של הפילוסופיות: המילון של הבלתי ניתנים לתרגום ראשון לעברית של אחד מערכיו של המפעל הלקסיקלי, הפילוסופי והפילולוגי הכביר הזה בעריכתה של ברברה קאסן, המציע מיפוי שאפתני של מושגים מרכזיים במחשבה ובתרבות האירופית תוך התחקות אחר גלגוליו במילים שונות בלשונות האירופיות המרכזיות ואחר מקורותיו הקדומים ביוונית, בעברית, בלטינית ובערבית.⁵ ייחודו של הפרויקט הלקסיקלי הזה, מרכזיותו של הערך "אני" וחשיבותה של העברית למושג ולקשר בינו לבין כתב העת מפתח נדונים בהרחבה בהקדמה לתרגום שחיברה לין חלוזין-דברת. מלבד התפקיד המרכזי שממלאות ההמשגות הפוליטיות של ה"אני", של ה"עצמי" ושל ה"סובייקטיבי" במקומות רבים בלשון לרע – ומעבר להשלכות הפוליטיות שאינהרנטיות לעיסוק הפילוסופי האירופי ארוך השנים במושג הסובייקט – לפרסום תרגומו של הערך "אני" בגיליון הנוכחי יש חשיבות גם מטעמים מתודולוגיים. במבוא ללשון לרע ציין עדי שעבודתו שואבת מהפילוסופיה הצרפתית בת-זמננו, אבל אינה מייחדת את עצמה למחשבה על הפילוסופיה הזאת ואינה מהווה חלק ממנה; ממאמר קצר שפרסם בקובץ שערכה קאסן סביב שאלת תרגומו של מילון הבלתי ניתנים לתרגום אפשר להבין שאחת הסיבות העמוקות לנבדלות הזאת היא מחויבותו לשפה העברית כשפה לגיטימית ולעתים אף כשפה פריבילגית למחשבה פילוסופית באופן כללי, ולמחשבה פילוסופית על הפוליטי באופן ספציפי.⁷

המחויבות רבת-הממדים הזאת לאישי, לפוליטי, ללשוני ולפילוסופי היא במידה רבה החוט המקשר בין לשון לרע לבין ייסודו של מפתח, והיא מאפשרת לחתום את דברי הפתיחה הקצרים האלה בצייטוט מתוך לשון לרע, שבו מציע עדי הרהור רפלקסיבי ומתודולוגי מטרים על טיבו של המעשה הלקסיקלי-פוליטי:

כשאני כותב "הריגוש הוא..." או "נוק הוא..." אינני מתכוון להגדיר הגדרה מילונית, לקלוע לשימוש הרווח, בשפה היומיומית [...] או בשיח מובנה כזה או אחר, גם לא להציב כנגד שימוש כזה נורמה מתקנת. יותר משאני מתכוון למשהו אני פועל על משהו. אני בונה מושג כמכשיר של מחשבה, ותוך כדי כך מבצע בו ניסויי כלים, בעת ובעונה אחת חושב אותו ואתו. [...]

אפשר לחשוב על המושג בתור כלי נגינה, אבל אפשר לחשוב עליו גם בתור כלי עבודה. [...] אני מבקש להפעיל את המטאפורות האלה זו לצד זו, כל אחת תקועה כדורבן בצלעותיה של האחרת. כלי העבודה אמורים להזכיר למי שמבקש לשכוח, כי ההתפלספות היא משחק רציני, שיש תנאים חברתיים מוגדרים המאפשרים לו להתנהל, שיש לו תוצרים שאינם מתכלים כשיורד המסך. כלי הנגינה מזכירים למי

שמבקש להשכיח, שההתפלספות היא שעשוע רב-הנאה, שלא כל אחד יכול ליטול כלי ולהפעילו, שהעבודה מתבצעת בנוכחות קהל, שגם לתשואות יש ערך, שמשהו בכל זאת נגמר כשיורד המסך. ועוד יש עבודה להשלים ורק מעט זמן לשחק. צריך להמשיך במסע.⁸

הערות

1. עדי אופיר, לשון לרע: פרקים באונטולוגיה של המוסר (תל אביב וירושלים: עם עובד ומכון ון ליר, 2000).
- הכנס הלקסיקלי ה-12 אורגן ונאצר על ידי אפרת אבן-צור, מיכל גבעוני, אריאל הנדל, חן משגב, הגר קוטף ואיתי שניר.
2. Adi Ophir, *The Order of Evils: Toward an Ontology of Morals*, translated by Rela Mazali and Havi Carel (New York: Zone Books, 2005).
3. מאמר זה מצטרף למאמרים ה"ארס-לקסיקליים" הקודמים שאופיר פרסם בעבר במפתח ובמקבילה האמריקנית שלו, כתב העת *Political Concepts*. עדי אופיר, "מושג", מפתח 4 (2011) [mafteakh.tau.ac.il/2011/11/04-4]; Adi Ophir, "Concept II," *Political Concepts* 3.5 (2016) [politicalconcepts.org/concept-ii-adi-ophir]
4. Barbara Cassin (ed.), *Vocabulaire européen des philosophies: Dictionnaire des intraduisibles* (Editions Seuil/Le Robert, 2004).
5. זהו גם תרגום שני לעברית של אטיין בליבר שמתפרסם במפתח. ראו אטיין בליבר, "סובייקט-אזרח", מצרפתית: אריאלה אזולאי, מפתח 1 (2010) [mafteakh.tau.ac.il/2010/01/1-07].
6. אופיר, לשון לרע, VIII.
7. Adi Ophir, "Hébreu: l'hébreu comme langue philosophique", translated by Rosie Pinhas-Delpuech, in Barbara Cassin (ed.), *Philosopher en langues. Les intraduisibles en traduction* (Éditions rue d'Ulm, 2014), 77–84. בנוסף למאמרו הקצר של אופיר, הקובץ כולל גם תרגום לצרפתית של מאמרו של אסף תמרי, "ערב-רב" שהופיע במפתח 2 (2010), 74–43. [mafteakh.tau.ac.il/2010/08/04-2].
8. אופיר, לשון לרע, 206–207.

